

تحلیلی بر اصول اخلاقی در فرایند پژوهش‌های علوم تربیتی

بهرام افشاری،* زهرا اسحاقیان،** حسنعلی بختیار نصر آبادی***

چکیده

امروزه اهمیت پژوهش آن قدر اساسی و حیاتی است که آن را موتور محرک ملت‌ها می‌دانند. این مهم عناصری دارد که بی‌تردید اخلاق از مهمترین آن‌ها است. با عنایت به اینکه اخلاق، به‌ویژه در پژوهش‌های علوم تربیتی، بسیار مهم است، محقق بر آن است تا اصول و ضوابطی را ارائه دهد که پژوهشگران به درستی آن باور دارند و باید در قالب قانون و دستورالعمل در امور تحقیقی به کار ببرند. بنابراین با تکیه بر روش کیفی و با استفاده از روش مرور، اسناد و مدارک مربوط به موضوع مورد مطالعه، بررسی می‌شود. در این مطالعه ضمن

*- دانشجوی دکترای مدیریت آموزشی دانشگاه اصفهان.

bahar.bahram@gmail.com

** - دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش دانشگاه اصفهان.

*** - دکترای تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش دانشگاه اصفهان.

تاریخ تأیید: ۱۳۹۳/۱۲/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۲۹

تبیین چیستی اخلاق در پژوهش‌های علوم تربیتی، به ملاحظات و معیارهای اخلاقی در پژوهش در سه بخش، معیارهای اخلاقی قبل از ورود به پژوهش، معیارهای اخلاقی حین انجام پژوهش و در نهایت معیارهای اخلاقی بعد از جمع‌آوری داده و پس از پژوهش پرداخته می‌شود. در پایان محقق با ارائه مولفه‌هایی برای اثربخشی و فرهنگ‌سازی کاربرد معیارهای اخلاقی در پژوهشگران، پیشنهادهای کاربردی در این زمینه را مطرح می‌نماید.

واژه‌های کلیدی

معیار اخلاقی، اخلاق، علوم تربیتی.

مقدمه

پژوهش به دنبال کشف حقیقت است. ابزاری که انسان را از دنیای مجهولات به دنیای معلومات می‌آورد. در واقع پژوهش کلید تولید علم است که مبنای پیشرفت و توسعه هر جامعه محسوب می‌شود. آنچه در زمینه تولید علم بسیار حائز اهمیت است، ایجاد زیرساخت‌های لازم برای پژوهش است. از سویی ایجاد زیرساخت‌های فیزیکی و مالی و از سوی دیگر زیرساخت‌های اخلاقی که مکمل بوده و نقش بسیار مؤثری در روایی و اعتبار مقالات دارد. (توفیقی داریان، ۱۳۸۸) امروزه اهمیت پژوهش آن قدر حیاتی است که آن را موتور محرک ملت‌ها و مهم‌ترین ماموریت دانشگاه، در تربیت موثر دانشجویان و تولید دانش می‌دانند و به‌زعم مقام معظم رهبری:

پژوهش تشریفات نیست بلکه ضرورتی حتمی برای کشور است.

در تاریخ علم، آغاز قرن ۲۱ حرکت پرشتایی در تولیدات پژوهشی سازمان‌ها و دانشگاه‌ها انجام گرفت. یکی از ارکان مهمی که این پژوهش‌ها را محکم و درخور احترام می‌کرد، رعایت موازین اخلاقی بود که در اذهان، باورها، ارزش‌ها و فرهنگ انسان‌ها نهفته است و آن‌ها را نمی‌توان با نوشتن یا اجبار درونی کرد، بلکه نیازمند تعهدات اخلاقی و داشتن وجدان کاری در رعایت حق‌الناس در رفتار بالقوه پژوهشگران است. پژوهش علمی در اسلام اهمیت بسیار دارد؛ زیرا اندیشه‌ها و آثار محققان جامعه زیرساخت‌های علمی آن جامعه را تشکیل داده و بناهای علمی کشور را پایه‌گذاری می‌کند. از این رو، اگر پژوهشگران ارزش‌های پسندیده اخلاقی را با مسائل پژوهشی خود بیامیزند؛ زیرساخت‌های علمی جامعه نتایج مثبت و همیشگی خواهند داشت و اگر خدای ناکرده با امور غیراخلاقی همراه شوند؛ نتایج منفی و ناپسند، گریبان جامعه علمی را فرا خواهد گرفت. گستردگی پژوهش در محافل علمی و آسیب‌پذیری اخلاقی پژوهش، نیاز به مقوله اخلاق در پژوهش را نمایان می‌سازد. (بحرینی، ۱۳۸۹)

نویسنده بر این باور است که طرح چنین مسئله‌ای در جامعه ما می‌تواند نخستین گام در تعالی و رشد اخلاق پژوهش باشد. بر این اساس می‌توان انبوه مسائل اخلاقی پژوهش در حوزه علوم تربیتی را نیز مانند مسائل سایر حوزه‌های معرفتی با روش‌های علمی تشخیص داد و آن‌ها را حل کرد.

حال این سؤال مطرح می‌شود که اخلاق و پژوهش چیست؟ و ارتباط این دو چگونه است؟ برخی اخلاق را مجموعه‌ای از صفات روحی و باطنی انسان تعریف کرده‌اند که به صورت اعمال و رفتاری که از خلیقات درونی انسان ناشی می‌شود، بروز و تجلی می‌یابد. (طوسی، ۱۳۶۴) استمرار رفتاری خاص دلیل

بر این است که این رفتار ریشه‌ای درونی در عمق جان فرد یافته که آن ریشه را خلق و اخلاق می‌نامند. عده‌ای اخلاق را رفتار ارتباطی پایدار مبتنی بر رعایت حقوق طرف ارتباط می‌دانند که سه حوزه درون‌شخصی، بین‌شخصی و برون‌شخصی را شامل می‌شود. (قراملکی، ۱۳۸۷) اما پژوهش به لحاظ ماهیتی با هدف تأثیرگذاری بر زندگی و خصوصاً رفتار و مراحل تربیت، نه تنها بر بشر کنونی، حتی بر آیندگان و زندگی آن‌ها نیز تأثیرگذار است. ضرورت پرداختن به اخلاق در پژوهش با پاسخ به این سئوالات بیشتر مشخص می‌شود:

آیا پژوهشگر می‌تواند هر موضوعی را انتخاب کند؟ آیا هر کس بدون هیچ پیش‌زمینه‌ای می‌تواند وارد حیطه پژوهش شود؟ آیا تحقیق درباره هر مسئله‌ای اخلاقی است؟ آیا به لحاظ اخلاقی پژوهشگر مجاز به تحقیق در هر امری هست؟ آیا تمسک به هر متد و روشی برای پیش‌برد هدف پژوهش رواست؟ آیا به هر قیمتی می‌توان شرکت‌کنندگان در پژوهش را آزمایش کرد؟ یا برخلاف رضایت ایشان، آن‌ها را وادار به مصاحبه و تخلیه اطلاعات محرمانه کرد؟ چگونه محقق می‌تواند از آثار دیگران استفاده کند؟ آیا در انتشار تولیدات پژوهشی فقط رعایت اصول علمی و فنی لازم است؟

پاسخگویی به این سئوالات و توجه جدی به برخی بد اخلاقی‌ها مانند تقلب در انتشار آثار علمی، به‌زعم نوروزاده و همکاران (۱۳۸۹) در کشور ما از جمله پدیده‌هایی است که باید برای مقابله با آن چاره‌اندیشی کرد. گستره اخلاق پژوهش به اندازه‌ای وسیع است که عوامل و متغیرهای زیادی را دربرمی‌گیرد. فریب‌ندادن شرکت‌کنندگان در تحقیق و جلب رضایت ایشان، حفظ اسرار محرمانه، سرقت‌نکردن آثار علمی دیگران، دقت و درستکاری در تمام مراحل تحقیق،

مسئولیت فردی و شخصی هر تحقیق را پذیرفتن، قدردانی و سپاس از کمک دیگران و ... نمونه‌هایی از این گستره‌اند. فلورنسکولانتونو (۲۰۰۹) ضمن برشمردن نمونه‌هایی از رفتارهای اخلاقی در پژوهش، اشاره می‌کند که سوءرفتار و بداخلاقی علمی به منزله نقض کدها، مرام‌نامه‌ها و نظام‌نامه‌های استاندارد و اصول نانوشته‌ای در پژوهش‌های علمی حرفه‌ای است. دیوید گوداشتاین (۲۰۰۲) نیز نمونه‌هایی از خلاف‌کاری‌های علمی پژوهشی را برشمرده و اذعان می‌دارد که انگیزه‌های ارتکاب تخلف و تقلب در کارهای پژوهشی از جانب پژوهشگران، می‌تواند فشار شغلی و حرفه‌ای، سهولت جعل کردن، سرقت ادبی، نبود موفقیت در چاپ و یافته‌هایی که برخلاف علائق محقق یا اسپانسر تحقیق است و بسیاری گزینه‌های دیگر باشد.

اخلاق پژوهش مجموعه‌ای از آداب و اصول اخلاقی است که قرار است توسط تمام اعضاء جامعه علمی در فرآیند استفاده، تولید و نشر دانش رعایت شود. اخلاق شامل معیارهایی می‌شود که به وسیله آن می‌توان در خصوص درستی یا نادرستی اعمال انسان‌ها قضاوت کرد. (آذروه‌مکاران، ۱۳۹۱) این آداب یا در قالب منشورهای حرفه‌ای مکتوب شده‌اند یا همچون «اصولی نانوشته» توسط متخصصان رشته‌های مختلف بر آن توافق شده است. منظور از اصول نانوشته، ضوابطی است که افراد گروه‌های کوچک یا بزرگ به درستی آن قلباً باور دارند، بی‌آنکه این اصول در قالب دستورالعمل مشخصی به آنان ابلاغ شده باشد. آذر (۱۳۹۰) می‌گوید:

-
- 1-F.Colantu ono.
 - 2-D.Goodstein.

اصول اخلاقی جامعه حرفه‌ای بیانیه‌ای رسمی است که اعضای جامعه توافق می‌کنند به آن در همه جنبه‌های حرفه‌ای زندگیشان احترام بگذارند. بنابراین تخطی از آن‌ها فریبکاری در محیط علم محسوب می‌شود. جایگاه اخلاق در مکتب اسلام، بدان درجه از اهمیت است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

من برای تکمیل مکارم اخلاقی برانگیخته شدم. (مستدرک الوسائل، ۱۱، ۱۸۷)

اخلاق، خوی‌ها و ویژگی‌های درونی انسان است که منشاء رفتار انسان‌ها بوده و عمیق‌ترین نفوذ و اثر را در حوزه رفتار آدمی دارد. اخلاق در حقیقت شاخه‌ای از حکمت عملی است. (محمدنژاد، ۱۳۸۶) با گسترش تحقیقات علوم تربیتی در زمینه‌های مختلف از جمله تحقیقات درباره رفتارها، منش‌ها، سلوک، روابط و تعلیم و تربیت انسان‌ها، تأملات ویژه‌ای در این زمینه اهمیت و ضرورت می‌یابد. غرض از سخن گفتن در باب اخلاق، از جهت ایجاد مانع یا مشکلات جدیدی در راه پژوهش نیست، بلکه علت این است که اهمیت توجه دقیق و بیش‌ازپیش به مسئله پژوهش‌های تربیتی با رویکرد اسلامی انسانی در سرنوشت آدمی و پیشرفت علمی کشور مشخص شود.

اخلاق راهگشای مشکلات تربیتی و ضامن تداوم پژوهش در خدمت به خلق است. اخلاق بر تمامی محورهای پژوهش تاثیرگذار بوده و توجه نکردن به آن می‌تواند تداوم پژوهش را دچار وقفه کند. (لاریجانی، ۱۳۸۱) بعضی از آن‌ها از مقوله محبت، بعضی از مقوله زیبایی، بعضی از مقوله وجدانیت، بعضی از مقوله هوشیاری منفعت‌طلبانه و بعضی نیز از مقوله پرستش‌اند. (مطهری، ۱۳۸۹) اخلاق در پژوهش شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای است که به کار پژوهشگر از آغاز تا پایان کار و همچنین در کاربست یافته‌های آن می‌پردازد.

(محمودی، ۱۳۸۶) پژوهش‌های علمی در حوزه علوم تربیتی، علاوه بر آنکه به‌عنوان کشف دانش به کار می‌رود، فعالیتی ضروری و اساسی در جهت فهم و درک ما از رفتارهای انسان در قلمرو تعلیم و تربیت ایشان است.

اولین تلاش برای تدوین اخلاق پژوهش بیانیه نورمبرگ بود. این بیانیه آزمایش‌های غیرانسانی نازی‌ها را روی زندانیان سیاسی و اسرای جنگی در خلال جنگ جهانی دوم محکوم کرد. پس از بیانیه نورمبرگ،^۱ بیانیه هلسینکی^۲ در سال ۱۹۶۴ توسط مجمع جهانی پزشکی در فنلاند صادر شد که دومین تلاش بین‌المللی است و از آن به بعد، حامی و پشتیبان اساسی قواعد اخلاق پژوهش بوده است. نکته اساسی که این بیانیه به آن اشاره می‌کند، اینکه علاقه به دانش و جامعه نباید نسبت به سلامت و خیر مشارکت‌کنندگان در پژوهش در اولویت قرار گیرد. این دو بیانیه، آغازی برای تدوین رهنمودهای اخلاقی و توجه به اخلاق در پژوهش در حوزه‌های مختلف دانش بشری از جمله علوم تربیتی بوده است. با توجه به جایگاه اخلاق در پژوهش، محقق هدف کلی تحقیق را بررسی اصول اخلاقی در پژوهش در حوزه علوم تربیتی بیان کرده و آن را مطالعه می‌کند. برای مطالعه هدف کلی مقاله سه محور اساسی در قالب اهداف ویژه تحقیق مدنظر است که عبارت‌اند از: الف. معیارهای اخلاقی قبل از ورود به پژوهش؛ ب. معیارهای اخلاقی حین انجام پژوهش؛ ج. معیارهای اخلاقی بعد از جمع‌آوری داده‌ها و بعد از پژوهش.

1-The Nuremberg cod.
2-Declaration of hilsinki.

روش

در این مقاله به جای استفاده و تکیه بر اعداد و ارقام و روش‌های آماری، به توصیف روایتی و تفسیر کلامی اطلاعات پرداخته می‌شود؛ بنابراین روش پژوهش کیفی از شاخه مطالعه تفسیر اساسی است. مطالعه تفسیر اساسی گونه‌ای از پژوهش کیفی است که در آن از شیوه‌های متفاوتی برای جمع‌آوری اطلاعات از قبیل مصاحبه، مشاهده و مرور و بررسی اسناد و مدارک به منظور توصیف پدیده تحقیق به کار گرفته می‌شود. (رضویه، ۱۳۹۰) اسناد و مدارک را نیز به چهار دسته تفکیک می‌کند که دست‌نوشته‌ها و مقالات افراد را در دسته اسناد شخصی قرار داده است. نمونه‌گیری از نوع نمونه‌گیری موردی معرف که (رضویه، ۱۳۹۰) آن را افراد یا واحدهایی می‌داند که معرف پدیده مورد تحقیق هستند. در اینجا تعداد ۲۰ مقاله به عنوان نمونه که ارتباط مستقیم با موضوع داشتند، استفاده شده است.

معیارهای فعل اخلاقی

شهید مطهری (۱۳۷۳) خُلق و خوی اخلاقی را ریشه و سرچشمه افعال اخلاقی عنوان می‌کند و شکوفایی و به فعلیت رسیدن خلق و خوی بالقوه اخلاقی را فعل اخلاقی مطرح می‌نماید. البته مقصود از فعل اخلاقی، فعل اخلاقی خوب یا فضیلت اخلاقی است. گاهی نیز فعل اخلاقی به معنای اعم (خوب و بد اخلاقی) به کار می‌رود، مثلاً دزدی از نظر اخلاقی، فعل بد یا فعل اخلاقی بد است. یعنی هر عملی که از روی اختیار و اراده انجام شود، فعل اخلاقی می‌گویند، خواه خوب باشد یا بد. نراقی (۱۳۸۳) علم اخلاق را، دانش صفات مهلکه و منجیه و چگونگی موصوف شدن و متخلق گردیدن به صفات نجات‌بخش و ره‌اشدن از

صفات هلاک‌کننده می‌داند. علم اخلاق، خوبی یا بدی افعال انسان را به ما نشان می‌دهد. افعال انسان در روابط ذیل تعریف می‌شود: رابطه انسان با خدا، رابطه انسان با خود، رابطه انسان با دیگران و رابطه انسان با طبیعت. بنابراین علم اخلاق است که معیار کلی برای خوب یا بد بودن رفتار یا صفتی بوده و روابط فرد را مشخص می‌کند. در زمینه معیار فعل اخلاقی نظریه‌های متفاوتی وجود دارد. در مکاتب اخلاقی چون افلاطون، ارسطو، کلیون، شکاکان، اپیکوریان، راسل، کانت و کمونیست‌ها نقایص فراوانی از جمله همه‌جانبه‌نبودن اخلاق دیده می‌شود؛ به عبارت دیگر یا به بعد فردی توجه دارند یا به بعد اجتماعی. در مقایسه کلی مکاتب اخلاقی به نظر می‌رسد کامل‌ترین نظریه، نظریه اسلام است که قابلیت اجرا شدن در تمام جنبه‌های فردی و اجتماعی را دارد. (بنی‌طباء، ۱۳۸۹)

از نظر اسلام تمام احساس‌های اخلاقی، از پیداکردن خود و احساس واقعیت خود آشکار می‌شود، وقتی انسان روح خود را که روحی ملکوتی و عظیم است، می‌شناسد، دیگر تن به حقارت افعال غیر اخلاقی نمی‌دهد؛ (مطهری، ۱۳۵۷) یعنی انسان بر حسب وجدان و ندای درونی، خرد اسلامی و فطری دارد که خوب و بد را می‌شناسد.

﴿قَالِهِمْهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ (شمس ۸)

با بررسی مفهوم اخلاق و معیار فعل اخلاقی در مکاتب مختلف، درمی‌یابیم که اخلاق از جایگاه ویژه‌ای در سرتاسر زندگی هر فرد برخوردار است و مرزهای رفتار او را با خود و اطرافیان مشخص می‌کند. آیت‌الله مصباح یزدی (۱۳۹۳) به سه گونه دسته‌بندی در نظریات اخلاقی پرداخته است:

۱. دسته‌بندی تاریخی

این دسته‌بندی را از نظریه اخلاقی سقراط شروع کرده و سپس به ترتیب به بررسی نظریات اخلاقی ارسطو و سایر شاگردان و پیروان سقراط پرداخته و پس از بیان نظریات و مکاتب اخلاقی یونان باستان به بررسی اخلاق مسیحی و اندیشمندان بزرگ قرون وسطی مبادرت می‌ورزد و در نهایت به بررسی نظریات اخلاقی دوران جدید می‌رسد.

۲. دسته‌بندی بر اساس نظریات اخلاق هنجاری

ابتدا پژوهش‌های توصیفی مطرح می‌شود که با کمک روش نقلی و تجربی، به توصیف و گزارش اخلاقیات افراد و جوامع مختلف می‌پردازد. سپس پژوهش‌های فرااخلاقی مطرح شده که با روش عقلی و فلسفی، به تحلیل و تبیین مفاهیم اخلاقی، از حیث معناشناختی، وجودشناختی، معرفت‌شناختی می‌پردازد. در نهایت نیز پژوهش‌های هنجاری است که در حقیقت به دنبال معیاری برای تعیین حسن و قبح افعال اختیاری انسان بوده و می‌خواهد بداند که انجام چه کاری برای انسان از لحاظ اخلاقی درست است؟

۳. دسته‌بندی بر اساس واقع‌گرایی و غیرواقع‌گرایی

برخی بر این باورند که احکام و جملات اخلاقی از سنخ جملات انشائی بوده و از هیچ واقعیت خارجی حکایت نمی‌کنند و در مقابل برخی دیگر بر این باورند که جملات اخلاقی از قبیل جملات خبری بوده و از عالم واقع حکایت می‌کنند. به یقین هیچ مکتبی را نمی‌توانیم سراغ بگیریم که در یکی از این دو دسته جای نگیرد. (مصباح یزدی، ۱۳۹۳) محقق با استناد به نکات فوق‌الذکر درباره معیار فعل اخلاقی و مطالعه مکاتب مختلف در زمینه فعل اخلاقی در پژوهش‌های علوم تربیتی، چارچوب انتخاب معیارهای اخلاقی خود در این

مقاله را به سه حوزه قبل از پژوهش، حین پژوهش و بعد از پژوهش دسته‌بندی کرده است. در تایید این دسته‌بندی شریفیان (۱۳۸۴) نیز در تبیین جایگاه اخلاق اسلامی در پژوهش‌های علوم تربیتی به دسته‌بندی معیارهای اخلاقی در مراحل آغاز پژوهش، جایگاه اصول مذکور در انجام پژوهش و اهمیت و تاثیر آنها پس از جمع‌آوری مطالب پرداخته است.

معیارهای اخلاقی قبل از ورود به پژوهش

ویژگی‌های پژوهشگر

محقق باید مفسر باشد تا به تفسیر حقایق هستی‌نایل آید، علاقه‌مند به امر پژوهش و کشف حقایق باشد، قدرت لازم برای جمع‌آوری اطلاعات و تحلیل آنها را دارا باشد، از تحصیلات مناسبی برخوردار باشد، به فرایند پژوهش اشراف داشته باشد، دارای علو طبع و تعهد باشد، به عبارت دیگر منش و سلوک او عرفانی باشد و نتایج تحقیق را در اختیار دیگران قرار دهد، از غرور خود بکاهد و مایوس نشود. (تابعی و همکاران، ۱۳۸۶) صداقت یکی از مهم‌ترین اصولی است که اساس جوامع انسانی را تشکیل می‌دهد. نهاد پژوهش نیز بر صدق بنا شده است. پرداختن به پژوهش بدون احراز شرایط لازم و کافی، امری غیراخلاقی است. پژوهش غیر حرفه‌ای نه تنها به تولید علم یاری نمی‌رساند، بلکه سبب حیرت محقق نیز می‌شود. (خنیف، ۱۳۹۰)

فرهنگ پژوهش

کارگروهی، نیاز جامعه، نوآوری، رعایت اولویت‌ها، روحیه حقیقت‌جویی، احترام به پژوهشگران سابق و ... از جمله دیگر معیارهایی است که باید رعایت

شود. از آنجاکه توسعه از مسیر پژوهش می‌گذرد، لذا ایجاد فرهنگ پژوهش، برای بهبود وضعیت پژوهش کشور ضروری به نظر می‌رسد. (زواری و همکاران، ۱۳۹۰) کار تیمی، باعث هم‌افزایی در گروه خواهد شد. اهمیت تیم‌سازی و کار گروهی به قدری است که رهبر معظم انقلاب فرمودند:

تحقیق دسته‌جمعی، خاطر جمع‌تر از تحقیق فردی است، اختلافات کمتر و پیشرفت‌ها بیشتر می‌گردد.

پیتر دراکر نیز می‌گوید:

افرادی به کمال خواهند رسید که بتوانند تیم تشکیل دهند و با سایر تیم‌ها نیز ترکیب شوند. (حسینی فرد و همکاران، ۱۳۸۷)

محقق، بایستی در پی حل مشکل جامعه باشد. اگر مبنای پژوهش منافع و اولویت‌های جامعه باشد، آنگاه آن پژوهش ملت‌ها را به حرکت درآورده و محیط‌های آموزشی را بالنده نگه می‌دارد. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

علم و دانش بیشتر از آن است که بتوانی همه آن را بیاموزی و بر آن احاطه پیدا کنی؛ پس باید از هر دانشی بهترین‌های آن را برگزینی. (غررالحکم، ح ۲۱۹۸)

محقق باید تمام تلاش خود را در جهت کشف حقیقت به کار گیرد. پژوهشگران با نوآوری در تحقیقات خود می‌توانند محصولاتی را تولید کنند که حاوی نکات جدیدی برای ارائه باشد. پژوهش‌های نو محصول زحمات دانشمندان گذشته است. پژوهشگران در هر دوره‌ای با بهره‌گیری از یافته‌های پژوهشی گذشته می‌کوشند تا کاروان دانش را پیش ببرند و افق‌های جدیدتری به روی خود و بشریت بگشایند. به همین جهت بر هر محقق لازم است تا از دانشمندان گذشته به نیکی یاد کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود:

هرکس عالم و دانشمندی را گرامی بدارد، مرا گرامی داشته و هرکس مرا گرامی بدارد، خدا را گرامی داشته است ... (جامع‌الآخبار، ۳۹)

موضوع پژوهش

موضوع پژوهش باید جدید باشد؛ زیرا تکرار پژوهشی که از هر نظر مشابه پژوهش‌های قبلی باشد، درست نیست. به واسطه ماهیت فلسفی برخی از موضوعات، نمی‌توان با روش علمی به پژوهش درباره آن‌ها پرداخت. محقق باید از خود سؤال کند آیا موضوع تحقیق، اهمیت، اولویت و ارزش دارد یا خیر؟ گاهی پژوهشگر موضوعی را ممکن است انتخاب کند که پس از هزینه‌کردن منابع هنگفت مادی و صرف وقت و انرژی و گذشت مدت طولانی، از نظر تحلیل هزینه‌فایده مقرون به صرفه نباشد. توجه نکردن به این مهم زیان‌بار خواهد شد و از نظر اخلاقی شایسته نیست. محقق باید برای انجام پژوهش، موضوعی را انتخاب کند که نیروی انسانی، ابزار اندازه‌گیری، بودجه و تجهیزات آن را در دسترس داشته باشد. همچنین محقق باید در انتخاب موضوع به منابع اطلاعاتی دسترسی داشته باشد تا امکان بازنگری پیشینه تحقیق برایش فراهم آید. (حسن زاده، ۱۳۸۶)

ویژگی‌های هدف

هدف باید ارزشمند باشد؛ زیرا انجام تحقیق برای تحقق اهداف بی‌ارزش و پیش‌پاافتاده روا نیست. هدف باید منطقی باشد. اگر هدف تحقیق درباره بدیهیات علمی تردید کند، در این صورت هدف تحقیق منطقی نخواهد بود. هدف باید واقع‌بینانه باشد. محقق در نوشتن اهداف باید هدف‌های در دسترس و

واقع‌گرایانه را انتخاب کند. محقق باید با استفاده از فعل‌های رفتاری مناسب، اهداف تحقیق را روشن و دقیق بیان کند. (حسن‌زاده، ۱۳۸۶)

روش‌شناسی

پژوهشگر باید نسبت به روش‌های مختلف پژوهش آشنایی داشته باشد و برای هر موضوع به تناسب و درخور آن، روش خود را انتخاب کند. او باید قادر باشد فرضیه‌های متناسب با موضوع را ارائه کند و در صورتی که نتواند فرضیه بدهد، از سؤالات مناسب استفاده کند. محقق باید بتواند نقشه‌ای عملی طراحی کند که میان فرضیات فلسفی و تکنیک‌های جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها که در واقع طرح تحقیق را تشکیل می‌دهد، ارتباط برقرار کند. (کرسول، ۲۰۰۳)

معیارهای اخلاقی حین اجرای پژوهش ارتباط با شرکت‌کنندگان

محقق به مشارکت افراد در جمع‌آوری اطلاعات نیازمند است، لذا این مشارکت باید داوطلبانه باشد. او باید مشارکت‌کنندگان را با اطلاعاتی راجع به هدف، روش، خطرها و پیامدهای ممکن پژوهش آماده کند و در شرایطی که پژوهش خطر بسیار دارد، فرصت‌های مناسبی برای سرباززدن از مشارکت در پژوهش را به آنان بدهد. (خالقی، ۱۳۸۷) محقق باید افراد را بر اساس رغبت درونی در جریان پژوهش وارد کند؛ زیرا در اغلب پژوهش‌ها مشارکت‌کنندگان منفعت مادی کسب نمی‌کنند؛ بنابراین هیچ اجباری برایشان نیست، پس برای جلب رضایت و همکاری ایشان بر اساس میل و رغبت‌شان، رابطه نیکو و همراه با گشاده‌رویی و خوشرفتاری برقرار کند. امام‌علی علیه السلام می‌فرماید:

گشاده‌رویی نخستین نیکی است. (غررالحکم، ۱، ۱۹)

از سوی دیگر با ایجاد جو اعتماد و اطمینان، توفیق خود را در جلب همکاری مشارکت‌کنندگان افزایش دهد. از آنجاکه در دین اسلام به آزادی و اختیار افراد بسیار اهمیت داده شده است، پژوهشگر است تا به این اصل احترام گذارده و از مجبورکردن افرادی که حاضر به همکاری نیستند، خودداری کند. (شریفیان و همکاران، ۱۳۸۴)

پرهیز از تجسس و ورود به حریم شخصی افراد

محقق باید از کاوش در عیوب و حال درونی افراد اجتناب کرده و آبروی افراد را حفظ کند. آنچه فرد بتواند دسترسی به آن را در مهار خود داشته باشد، حریم خصوصی است. حمایت از حریم خصوصی، یعنی حمایت از فرد در مقابل دسترسی دیگران به چیزهای خصوصی‌اش. (خنیفیر و همکاران، ۱۳۹۰)

دین اسلام بر اهمیت حریم شخصی افراد تأکید کرده و جست‌وجو از حال درونی افراد و ورود به آن را جایز نمی‌داند. پژوهشگر نباید با پرسش‌های غیرمعمول، افراد مورد مطالعه را رنجیده خاطر کند و به آنچه مربوط به احوال درونی آن‌ها است، احترام بگذارد. مهدوی‌کنی (۱۳۷۴) می‌نویسد:

باید توجه داشت که در اینجا صرفاً مسئله‌ای حقوقی یا فقهی مطرح نیست، بلکه مسئله‌ای انسانی، اجتماعی و اخلاقی مطرح است که جایگاهی بالاتر از محدوده حقوق مدنی دارد و در رابطه با آبرو، آزادی و حیثیت اشخاص است که ضرورتاً باید از تعرض مصون بماند.

بهره‌گیری از مشورت و رایزنی

امیر مؤمنان علی علیه السلام نیز می‌فرماید:

بهترین آرا و اندیشه‌ها از آن کسی است که از مشورت با دیگران خود را بی‌نیاز نبیند. (غررالحکم و دررالکلم، ۱، ح ۳۳۰)

همچنین امام صادق علیه السلام می فرماید:

کسی که مشورت کند هلاک نمی شود. (تحف العقول، الحیة، ۱، ۳۱۵)

آگاهی پژوهشگران از تجارب، یافته‌های علمی و نوآوری‌هایی که در سطح جهان صورت می‌پذیرد، همچنین تبادل تجارب و اندیشه‌ها با یکدیگر، بسیار حائز اهمیت است. امام علی علیه السلام می فرماید:

علم جدید به واسطه تجربه‌ها به دست می‌آید. (بحار الانوار، ۱۴۰۳، ۷۱، ۳۴۱)

این امر موجب می‌شود تا علاوه بر استفاده موثر از دانش به دست آمده، از صرف وقت و هزینه‌های هنگفت برای تحقیقات تکراری جلوگیری شود و برغنائی مطلب افزوده شود.

رازداری و مسئولیت‌پذیری پژوهشگر

محقق به بسیاری از اطلاعات شخصی افراد دست می‌یابد که اسرار افرادند و فاش کردن آن‌ها، تعدی به حقوق ایشان است. رازداری بدین معنا است که پژوهشگر، هویت پاسخ‌دهندگان را می‌داند؛ اما قول می‌دهد هرگز آن‌ها را فاش نکند. محقق نباید اطلاعات را طوری دسته‌بندی نماید که خواننده بتواند با کمک آن، مشارکت‌کنندگان را شناسایی کند. (خالقی، ۱۳۸۷) امام علی علیه السلام در خصوص اهمیت رازداری می فرماید:

سینه خردمند صندوق راز اوست. (نهج البلاغه)

پژوهشگر نسبت به خوانندگان اثر خود مسئول است؛ به این ترتیب اگر خوانندگان با مطالعه گزارش کذب او تصمیم نادرستی بگیرند، او نیز در بروز خسارات ناشی از این تصمیم نادرست مسئول است. پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله فرمود:

هرگاه از دانشمندی چیزی را که می‌داند سؤال کنند و او کتمان کند، روز قیامت افساری از آتش بر دهان او می‌زنند. (بحار الانوار، ۵۷، ۳۰۱)

توجه به اصل امانتداری

هر پژوهشگری اخلاقاً موظف است منبع و مدرک هر مطلبی را که نقل کرده، ذکر کند. محقق در استفاده از و بهره‌گیری مناسب از منابع و مطالب دیگران به منظور مستندسازی پژوهش خود، می‌تواند به آثار و مطالب ایشان رجوع کند که در این میان باید امانت‌دار، کوشا و دقیق باشد. به این ترتیب خواننده می‌داند که اثر نخست، چه سهمی در تولید اثر اخیر دارد و اگر بخواهد برای کسب اطلاعات بیشتر آن را بازبایی کند، این امکان برایش فراهم خواهد بود. همچنین، میزان استفاده از اثر اولیه در نوشته‌ی وی حد و مرز مشخصی دارد. (منصوریان، ۱۳۹۰) بنیان مشترک امانتداری پژوهش را می‌توان صداقت در همه‌ جنبه‌های تحقیق، پاسخ‌گویی در انجام پژوهش، حسن نیت در کار با دیگران و مباشرت خوب از طرف دیگران دانست. رعایت حق مالکیت فکری در برخورداری از اطلاعات به دست آمده، یکی از مصادیق امانت‌داری است.

پرهیز از رفتارهای نادرست پژوهشی

بداخلاقی علمی در پژوهش شامل: جعل، تحریف، دزدیدن تالیفات یا اختراعات دیگران، گزارش نادرست آزمایش‌ها، تاثیر دادن پیش‌زمینه‌ی ذهنی خود در هنگام عمل و نتیجه‌گیری و گزارش نادرست نتایج و نمودارها است. در برخی مواقع ممکن است نویسندگان کوشش کنند برای درست جلوه دادن سخن و مدعای خود، افراد نام و نشان‌دار و صاحب نفوذ علمی و تاریخی را مدافع نظریه‌ی خود معرفی کنند که به این حالت انتحال می‌گویند. چنانچه فردی در اثر خود از ایده‌ها و اندیشه‌های دیگران استفاده کند، اما سهم این آثار در تولید اثر خود را نادیده بگیرد، عملاً حقوق پدیدآورندگان این آثار را محترم نشمرده و به نوعی مرتکب دستبرد یا سرقت علمی شده است.

پژوهشگر در تمام جریان پژوهش باید خودش اجراکننده باشد و به هیچ وجه مجاز به واگذاری پژوهش به غیر نیست، مگر در مواقعی که کار به صورت گروهی بوده و ارائه بر اساس میزان مشارکت باشد. فریبکاری‌هایی همچون سرقت علمی، داده‌سازی، تحریف داده‌ها، گزارش‌های مغرضانه، سوگیری، یافته‌سازی، بزرگ‌نمایی، گزافه‌گویی، تقلب، سندسازی، پنهان‌کردن یا برجسته‌ساختن یافته‌های متناقض، همه از نمونه‌های شناخته‌شده در این زمینه است. مرز استناد ساده و سرقت علمی بسیار باریک و ظریف است. چه بسا شتابزدگی در متهم‌کردن افراد به سرقت علمی، منجر به خدشه‌دارکردن آبروی آن‌ها شود، درحالی‌که آنچه اتفاق افتاده، سرقت علمی نبوده است. (منصوریان، ۱۳۹۰)

رفتارهای سوال‌برانگیز پژوهشی

مدیریت نامناسب داده‌های پژوهشی، نگهداری از داده‌ها، در اختیار قرار دادن داده‌ها، به‌کارگیری مغرضانه روش‌های آماری خاص به‌صورت نامناسب، اعطا یا درخواست نویسندگی، راهنمایی ناکافی پژوهشگر یا گروه پژوهشی، هماهنگی‌های نامتعارف بین گروه‌های تحقیقاتی برای ارجاع مقالات، از مصادیق رفتارهای سوال‌برانگیز است.

تمامیت پژوهشی

محقق باید در جمع‌آوری، ثبت، تحلیل و برداشت صحیح از داده‌های تحقیق، دقت نظر کامل کند تا از برخی مصادیق سوءرفتار پژوهشی، مبرا باشد، مانند: رعایت نکردن اصول لازم در تهیه پرسش‌نامه، استفاده از پرسش‌نامه سایر تحقیقات بدون ذکر منبع و مأخذ، کی‌برداری ساختار مقاله و ادبیات نظری، استفاده از ادبیات بدون ذکر منبع، دست‌کاری روش تحقیق و نتایج

آماری، تحلیل جهت دار و مخدوش کردن نتایج، اضافه کردن نام دیگران به پژوهش جهت بده‌وبستان علمی، ارسال همزمان یک مقاله به چند مجله یا کنفرانس باوجود تأکیده‌های مجلات و همایش‌ها. (خنیفر و همکاران، ۱۳۹۰) در زمینه پدیدآوری مقاله‌های علمی، دو تخلف شایع در میان نویسندگان بیشتر به چشم می‌خورد: درج نام افرادی که در خلق اثر علمی هیچ مشارکتی نداشتند یا مشارکت بسیار کمی داشته‌اند.^۱ دیگری حذف نام افرادی که در خلق اثر مشارکت داشته‌اند.^۲

معیارهای اخلاقی بعد از پایان پژوهش

انصاف در داوری و پرهیز از قضاوت شتابزده

پژوهشگر باید بعد از اتمام پژوهش، به معیارهای اخلاقی مانند: صبر و حوصله، رعایت عدل و داد، اظهار نظر منصفانه، قضاوت سنجیده و کارشناسانه دقت نظر کند. به بیان دیگر کمترین آفت شتاب‌زدگی، این است که مانع درک درست موضوع می‌شود. صبر و بردباری لازمه پژوهش است؛ چراکه ممکن است پژوهشگری نتایج تحقیقش را در طول عمر خود نبیند و آیندگان با ادامه دادن کارها پژوهش‌های ناتمام او را به نتیجه برسانند. محقق در مقام توصیف، تبیین و حتی ارزش‌داوری، باید پایبند استدلال باشد. مادامی که دلیلی وجود ندارد، باید سکوت کرد و به این سخن اعتقاد داشته باشد که:

باوری را نپذیریم، مگر آنکه همه ادله اثبات حقانیت آن را داشته باشیم.

(خنیفر، ۱۳۹۰)

1-gift author.

2-ghost author.

انتقاد صحیح

مهمترین شرط انتقاد، اینکه محقق، آن سخن و مطلب را به درستی فهمیده باشد؛ زیرا نقد بدون فهم دقیق مطلب، در حقیقت نقد ذهنیات خود ناقد است، نه نقد آن مطلب یا مسئله. بنابراین از لحاظ اخلاقی شایسته نیست پیش از فهم درست و دقیق نظریه و مدعایی، به صرف تصویری مبهم و ضعیف، به نقد آن پرداخته شود. پژوهشگران باید روحیه انتقادپذیری داشته باشند و اگر منتقدی حرف حقی را تذکر داد، آن را با کمال افتخار بپذیرند و از منتقد خود قدردانی کنند. چنانکه امام صادق علیه السلام فرمود:

محبوبترین برادرانم کسی است که عیب‌هایم را برایم گوشزد کند.
(بحارالانوار، ۷۱، ۲۸۲)

دوری از تعصب بی‌جا

دوری از تعصب و عقاید قالبی در پژوهش‌های علوم تربیتی بسیار مهم است. باید پذیرفت که نتایج علمی ابطال‌پذیرند و در شرایط دیگر و در زمان و مکان دیگر شاید نتایج تغییر کنند. باید به دستاوردهای خود همیشه با چشم متغیر نگاه کرد؛ بنابراین باید پذیرفت هر پژوهشی دارای اشکال است و نویسنده باید با توجه به نظرات منتقدین منصف به رفع اشکالات خود در پژوهش بپردازد. در «المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء» از «غزالی» چنین می‌خوانیم:

غرور عبارت است از دلخوش بودن به چیزی که موافق هوای نفس است و ناشی از اشتباه انسان یا فریب شیطان است و هر کس گمان کند آدم خوبی است (و نقطه‌ضعفی ندارد) خواه از نظر مادی یا معنوی باشد و این اعتقاد از پندار باطلی سرچشمه بگیرد، آدم شروری است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۰)

شهید مطهری (۱۳۷۸) نیز بیان می‌کند:

روح علمی روح حقیقت‌جویی، روح بی‌غرضی و طبعاً روح بی‌تعصبی، روح خالی از جمود و روح خالی از غرور است.

به اشتراک گذاردن یافته‌های پژوهش

به اشتراک گذاشتن دانش و یافته‌های پژوهشی از امور حیاتی برای سازمان‌هاست و در این میان، اعتماد متقابل بین افراد و به‌طور خاص اعتماد به مدیریت، عاملی تاثیرگذار در آن مهم است. (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۱) یافته‌های پژوهشی هنگامی می‌تواند منجر به بهبود و ارتقاء عملکرد حوزه علوم تربیتی شود که در آن حوزه بین پژوهشگران به اشتراک گذارده شود؛ بنابراین، استفاده از آراء، نظرات و تبادل تجارب ارزشمند پژوهشگران، دیگر عنصر کلیدی در فرایند پژوهش است.

قدردانی از کسانی که در اجرای پژوهش سهیم هستند

پژوهش جریان بسیار طاقت فرساست، لذا به‌منظور ارج نهادن به زحمات همه افراد که در فرایند پژوهش، سختی‌های اجرای پژوهش را برعهده داشته‌اند، باید از آن‌ها تقدیر و تشکر شود؛ زیرا تشکر از مخلوق خدا، تشکر از خداوند متعال است و باعث دلگرمی و امید در محقق خواهد شد.

استفاده نهادهای بهره‌بردار از پژوهش

نهادهای و سازمان‌هایی که سفارش پژوهش داده‌اند یا تحقیقات و پژوهش‌هایی که در جهت تأمین منافع آنان است، باید از نتایج و دستاوردهای این تحقیقات به‌منظور پیشبرد اهداف خود استفاده کنند.

نتیجه گیری

در این مقاله ابتدا به تبیین اخلاق در پژوهش خصوصا در حوزه علوم تربیتی پرداخته شده است. پس از بیان اهمیت و ضرورت توجه به اخلاق در پژوهش، به این نکته توجه داده شده است که در گذشته بین علم و اخلاق، وابستگی معناداری وجود داشت؛ یعنی هرچه علم کسی بیشتر بود، اخلاقش نیز عالی تر بود. ارزش اجتماعی عالم نیز به ارزش های انسانی وی بود، نه دارایی و عالمان، مورد غبطه عموم مردم، حتی سلاطین واقع می شدند؛ ولی متأسفانه در جوامع دانشگاهی و پژوهشی، آن همبستگی معنادار بین علم و اخلاق دیده نمی شود. به گفته شهیدمطهری (۱۳۹۱):

از شمار بسیار محدودی از فرهیختگان که بگذریم، میراث عظیم مکتوب در باب

اخلاق اسلامی برای عموم افراد جامعه، کم استفاده و گاه بی استفاده مانده است.

رعایت معیارهای اخلاقی به همان اندازه مهم هستند که اصول علمی و فنی در پژوهش ضروری اند. با اذعان به وجود نقیصه کم توجهی به اصول و معیارهای اخلاقی که فرآیند پژوهش را به طور عام و پژوهش های تربیتی را به طور خاص در بسیاری از شیوه های شناخته شده و ناشناخته تحت تاثیر قرار می دهد، ضرورت دارد تا در جهت استفاده مفید از معیارهای اخلاقی در امر پژوهش تدابیری اندیشیده شود. پابندی به اصول اخلاقی در پژوهش، هرچند بخشی از روش علمی نیست، اما برای تولید پژوهش مناسب، اقدامی ضروری محسوب می شود. راه حلی که در بسیاری از کشورها از جمله انگلیس به کار می رود، کسب موافقت برای انجام پژوهش از یک یا چند کمیته اخلاق پژوهش، استفاده از اصول اخلاق حرفه ای در جریان پژوهش، گزارش گام هایی که برای اخلاقی عمل کردن در حین پژوهش برداشته شده، به همراه انتشار یافته های پژوهش و آموزش اصول اخلاقی به دانشجویان حوزه علوم

تربیتی و انسانی و اجتماعی است. (NESH, ۲۰۰۱) در این مقاله معیارهای اخلاقی در پژوهش به سه دوره تقسیم شده‌اند که پژوهشگر در مرحله مقدماتی و قبل از ورود به پژوهش، باید دارای آگاهی‌ها و مهارت‌هایی از قبیل فرهنگ، علاقه، تجربه، تخصص، شناخت کافی از موضوع و انتخاب موضوع مفید و هدفمند با چارچوب فلسفی مناسب باشد. در مرحله اجرا یا حین انجام پژوهش، معیارهای اخلاقی چون: ارتباط صمیمی با مشارکت‌کنندگان، رازداری و مسئولیت‌پذیری همه‌جانبه پژوهشگر در ابعاد موضوع پژوهش، روحیه مشورت و نظرخواهی و تمامیت پژوهش باید مدنظر پژوهشگر قرار گیرد و در مرحله پس از پژوهش، مولفه‌هایی چون: انصاف در داوری و پرهیز از قضاوت شتاب‌زده، انتقاد صحیح، دوری از تعصب بی‌جا، به اشتراک‌گذاران یافته‌های پژوهش، استفاده نهادهای بهره‌بردار از پژوهش و قدردانی از کسانی که در اجرای پژوهش سهم هستند، مطالعه و بررسی شده و نیازمند توجه و دقت نظر از سوی پژوهشگران است.

متأسفانه پژوهش‌های چندان قوی در حوزه اخلاق در فضای پژوهشی کشورمان انجام نگرفته است؛ اما با این حال برخی پژوهش‌هایی که انجام شده بود از جمله: خالقی (۱۳۸۷)، محمدنژاد (۱۳۸۶)، بحرینی (۱۳۸۹)، امین بیدختی (۱۳۸۹)، آذر و همکاران (۱۳۹۰)، آذر و همکاران (۱۳۹۱)، ساکی (۱۳۹۰)، نوروززاده و همکاران (۱۳۸۹)، امین خندقی و همکاران (۱۳۹۱)، زواری و همکاران (۱۳۹۰)، مطهری (۱۳۹۱)، محمودی (۱۳۸۶) و ... با تحقیق حاضر همسویی و همخوانی داشتند. در پایان به منظور تقویت و توسعه فرهنگ اخلاق پژوهش در بین پژوهشگران، کاربرد پیشنهادات ذیل می‌تواند مفید و موثر واقع افتد:

پیشنهاد اجرایی بلند مدت

اصلاح تعلیم و تربیت امروزی براساس آموزه‌های دینی، توحیدی و جهانی که به تبع آن، اصول موضوعه علوم و چرخه تولید علم و تکنولوژی اصلاح خواهد شد و اخلاق از اصول موضوعه علوم تربیتی قرار خواهد گرفت و اخلاق و پژوهش مکمل یکدیگر خواهند بود.

پیشنهاد اجرایی میان مدت

پایه‌ریزی فرهنگ تحقیق و پژوهش در دانشگاه و جامعه از دوره ابتدایی و دبستان تا امان با فرایند آموزش، قانونمند کردن معیارهای اخلاقی مانند اصول علمی در پژوهش، تقویت ارتباط بین دانشگاه، صنعت و جامعه، ایجاد واحدهای درسی در این زمینه در مراکز دانشگاهی، پژوهشی و آموزشی که این مقوله را امین خندقی (۱۳۹۱) به عنوان شاخص‌های کارآمدی پژوهشگران نامیده است. برگزاری کارگاه‌های آموزشی اخلاق حرفه‌ای در پژوهش، ایجاد مکانیسم‌های کنترل دقیق پژوهش و رساله‌نویسی در کشور، جلوگیری از موضوع‌زدگی و تکرار عناوین پژوهشی، ایجاد واحد درسی با عنوان موضوع‌یابی، موضوع‌آفرینی و موضوع‌سازی مبتنی بر نیازهای حال و آینده جامعه، تقویت و توسعه فرهنگ نقد و نقدپذیری برای بررسی آثار تولیدشده، از جمله مواردی است که پیشنهاد می‌شود در جهت بهبود وضعیت معیارهای اخلاقی و فرهنگ‌سازی کاربرد دقیق آن‌ها مدنظر قرار گیرد.

حاصل آنکه نتیجه پژوهش در تمام زمینه‌ها به‌طور مستقیم در ارتباط با افراد و جامعه قرار می‌گیرد و بر زندگی آحاد جامعه تاثیر می‌گذارد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، نامه ۵۳، بند ۱۴۸.
۳. تحف العقول، الحیاة، ۱، ۳۱۵.
۴. آذر، عادل، خدای، سهیلا، ۱۳۹۰، «اخلاق در پژوهش عملیات»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، ش ۱.
۵. آذر، عادل، میرمهدی، مهدی، ۱۳۹۱، «اخلاق در پژوهش عملیاتی و توسعه پایدار»، اخلاق در علوم و فناوری، ش ۳.
۶. امین بیدختی، علی اکبر؛ زارع، مریم، ۱۳۸۹، «اخلاق در پژوهش: چالش‌ها و راهکارها»، پژوهشنامه علوم اجتماعی، ش ۶۳.
۷. امین خندقی، م، پاک‌مهر، ح، ۱۳۹۱، «آموزش معیارهای اخلاق پژوهش»، اخلاق در علوم و فناوری، ش ۴.
۸. بحرینی، نسرین، ۱۳۸۹، «اخلاق پژوهش به منزله یک دانش جستجو در اضلاع و هویت معرفتی اخلاق پژوهش»، مجله راهبرد فرهنگ، ش ۹.
۹. بنی طباء، حسنا سادات، ۱۳۸۹، «مفهوم اخلاق و معیار فعل اخلاقی در مکاتب مختلف»، پژوهشنامه اخلاق، ش ۱.
۱۰. توفیقی داریان، جعفر، ۱۳۸۸، «اخلاق در پژوهش»، مجله مهندسی شیمی ایران ۸ (۴۲)، ۲.
۱۱. زواری، محمدابراهیم؛ طاهری لاری، مسعود. خیاط مقدم، سعید؛ عنایتی، غلامرضا، ۱۳۹۰، «بررسی وضعیت فرهنگ پژوهش کشور از دیدگاه پژوهشگران دانشگاهی»، دومین همایش ملی مدیریت پژوهش و فناوری.
۱۲. رضویه، اصغر، ۱۳۹۰، روش‌های پژوهش در علوم رفتاری و تربیتی، شیراز: دانشگاه شیراز.

۱۳. تابعی، ضیالالدین و محمودیان، فرزاد، ۱۳۸۶، «اخلاق در پژوهشگری»، *اخلاق در علوم و فناوری*، س دوم، ش ۱ و ۲.
۱۴. حسن‌زاده، رمضان، ۱۳۸۶، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، چ پنجم، تهران: ساوالان.
۱۵. حسینی‌فرد و لواف، ۱۳۸۷، *فعالیت‌های گروهی و تیم‌سازی*، تهران: فرزاد، س اول، ش ۲ و ۳.
۱۶. خنیفر، حسین و بردبار، حامد و فروغی‌قمی، فریبا، ۱۳۹۰، «تبیین مؤلفه‌های اخلاقی و فرهنگی در پژوهش»، س دوم، ش دوم، بهار.
۱۷. ساکی، رضا، ۱۳۹۰، «اخلاق در پژوهش‌های آموزشی و مولفه‌های آن»، *اخلاق در علوم و فناوری*، ش ۲.
۱۸. شریفی، احمدحسین، ۱۳۸۴، «اخلاق و پژوهش»، پیش شماره دوم، پاییز و زمستان.
۱۹. شریفیان، فریدون، نصر، احمدرضا، احمدی، احمد، ۱۳۸۴، *جایگاه اخلاق اسلامی در فرایند پژوهش‌های علوم تربیتی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم.
۲۰. فرامرز قراملکی، احد، ۱۳۸۷، *درآمدی بر اخلاق حرفه‌ای*، تهران: انتشارات سرآمد.
۲۱. کاظمی، مصطفی؛ رضانی، یوسف، ۱۳۹۱، «بررسی رابطه بین اعتماد به مدیریت و به اشتراک گذاشتن دانش»، *پژوهشنامه مدیریت تحول*، س ۴، ش ۸.
۲۲. کرمی، خدابخشی، ۱۳۸۰، *اخلاق در پژوهش و نگارش*، تهران: مرشد.
۲۳. صدوقی، مجید، ۱۳۸۷، «معیارهای ویژه ارزیابی کیفی»، فصلنامه *روش‌شناسی علوم انسانی*، س ۱۴، ش ۵۶.

۲۴. طوسی. خواجه نصیرالدین، ۱۳۶۴، اخلاق ناصری، تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی.
۲۵. لاریجانی، ب، ۱۳۸۱، «درآمدی بر اخلاق در پژوهش‌های پزشکی»، ج اول، تهران: انتشارات برای فردا.
۲۶. محمدنژاد، ع، ۱۳۸۶، «اخلاق در پژوهش. مرکز پژوهش‌های علمی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی تهران»، س دوم. ش ۳.
۲۷. محمودی، علی، ۱۳۸۶، «نگرش فلسفی بر اخلاق در پژوهش»، مجله دانشگاه اسلامی، ۱۱(۴).
۲۸. مستدرک الوسایل.
۲۹. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۹، سرشت و سرنوشت: خلاصه آثار استاد شهید مرتضی مطهری، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۳۰. مطهری فریمانی، محمد، ۱۳۹۱، اخلاق معیاری؛ راهی نایموده در حوزه پژوهش‌های اخلاق اسلامی، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۳۱. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۳، تعلیم و تربیت در اسلام، قم: انتشارات صدرا.
۳۲. مطهری، مرتضی، ۱۳۵۷، تقدی بر مارکیسم، قم: انتشارات صدرا.
۳۳. مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۰، به سوی خودسازی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۳۴. مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۳، تقد و بررسی مکاتب اخلاقی، ج چهارم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۳۵. منصوریان، یزدان، ۱۳۹۰، «پایبندی به اخلاق علمی و پیشگیری از فریبکاری در سایه علم»، پایگاه تحلیلی خبری لیژنا، سخن هفته، ش ۳۵، ۲۰.
۳۶. مهدوی کنی، محمدرضا، ۱۳۷۴، نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۳۷. نرگس خالقي، ۱۳۸۷، «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعي»، /اخلاق در علوم و فناوري، س سوم، ش ۱ و ۲.
۳۸. مجلسي، محمدباقر، بحارالانوار، ۱۴۰۳، ج ۷۱، قم: دارالعلم.
۳۹. نوروززاده، رضا، افشار، عبدالله، رضايي، ندا، ۱۳۸۹، «اخلاق علمی در فرايند پژوهش (بايدها و نبايدها)»، پژوهشنامه علوم اجتماعي، ش ۶۳.
۴۰. نراقي، ملا محمد مهدي، ۱۳۸۳، جامع السعادات، قم: موسسه مطبوعاتي اسماعيليان.

41. Creswell, J.W.; V.L. Plano Clark; M. Gutmann and W. Hanson (2003), *Advanced Mixed Methods Research Designs, Handbook of mixed methods in social and Behavioral Research A*. Tashakkori and C. Teddlie (eds.), Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 209-240.
42. Colantuono, F. *scientific misconduct*. (2009). <http://en.wikipedia.org>.
43. Goodstion, D. (2002) *scientific- misconduct academe* (AAUP). Available at: <http://www.aaup.org/AAUP>.
44. Philpot M. (2004). *An Introduction to Ethics of Research in Psychiatry*. Psychiatry. Vol.3:26-29. - The National Committee for research Ethics in the social sciences and the Humanities (NESH) (2001). Guidelines for research Ethics in the social Sciences, Law and the Humanities Available at: [http://www.etikkom.no/retningslinjer/NESHretningslinjer/ NES Hretningslinjer /Engelsk](http://www.etikkom.no/retningslinjer/NESHretningslinjer/NESHretningslinjer/) Accessed: 12 Dec. 2007.